

РОСІЙСЬКЕ ВІЙСЬКО У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЯК ОБ'ЄКТ ТА ІНСТРУМЕНТ ІМПЕРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Дислоковане в Правобережній Україні угруповання російських військ у пізній Імперський період виступало потужним інструментом пропаганди, спрямованої як на самих військовослужбовців, так і цивільне населення регіону.

Пропагандистська робота з особовим складом військ була спрямована на прищеплення йому вірності монарху та відчуття патріотизму до Російської держави. Для цього використовувалася низка інструментів: уроки «словесності», різноманітні виховні заходи (читання, лекції, демонстрації «туманних картинок» тощо), інститут шефства членів російської або іноземних правлячих династій над військовими частинами над військовими частинами, відзначення річниць битв та роковин переможних воєн, а також святкування ювілеїв військових частин.

Водночас військова тема активно використовувалась у пропагандистській роботі із цивільним населенням. Війська брали участь у різноманітних ювілейних урочистостях (до сторіччя російсько-французької війни 1812 р., 300-річчя правління династії Романових), залучались до «церковних парадів» у дні релігійних свят спільно з духовенством Російської православної церкви. Військові сюжети активно поширювалися в друкованій продукції та кінопропаганді.

Ключові слова: Правобережна Україна, російська армія, пропаганда, ювілейні заходи, військові бібліотеки.

З моменту приєднання до Російської імперії землі Правобережної України стали місцем дислокації чисельного угруповання імперських військ, призначених як для забезпечення лояльності підданих династії Романових (і з числа місцевого населення, і жителів сусідніх регіонів), так і для можливого збройного протистояння із західними сусідами. При цьому тривалий час лояльність військ забезпечувалась переважно за рахунок надання їм певного статусу в становій системі імперії Романових. Попри труднощі довічної, а згодом 25-річної служби в армії, після її закінчення вояки та їх рідні звільнялись від кріпацтва; ще більше привілеїв отримували козаки, вояки іррегулярних національних частин тощо.

Вже за часів правління Миколи I ситуація починає змінюватись. Однак лише епоха «великих реформ» помітно вплинула на організацію роботи з особовим складом військових частин. Військовослужбовці строкової служби, служба яких тривала лише кілька років, зберігали більш тісний зв'язок із своїми соціальними та національними спільнотами. Тому значно актуальнішим, ніж раніше, стало питання формування у вояків царської армії системи поглядів, невід'ємними складовими якої були б лояльність царській владі (а в більш широкому розумінні – шана до будь-якої монархії загалом), усвідомлення себе «російською людиною» якщо не з точки зору національної належності, то, принаймні, в контексті державної належності.

Служба в національних окраїнах імперії розширювала коло ідей, які пропагувались серед військовослужбовців, за рахунок необхідності певним чином обґрунтувати сам факт перебування цих земель (етнічно та релігійно відмінних) «під високою державною рукою».

Перераховані ідеї поширювались у військах за допомогою розгалуженої та різнопланової системи пропаганди. В даному випадку ми виходимо з класичного визначення пропаганди, запропонованого «Британською енциклопедією», згідно з яким пропаганда – це системні зусилля, спрямовані на маніпуляцію поглядами та цінностями окремих осіб і певних груп, для якої характерне певне спотворення дійсності та активне використання різноманітних символів [25]. Слід зазначити, що вперше термін було вжито у назві створеної в 1622 р. «Congregatio de Propaganda Fide» – Конгрегації поширення віри Святого Престолу. Тому в мовах романської групи він має достатньо нейтральне значення, натомість у германських та слов'янських мовах поняття «пропаганда» має негативні конотації. До того ж, у пострадянській науковій літературі пропаганда асоціюється із поширенням певної ідеології, тому окремі автори вважають її явищем, характерним для «короткого» ХХ ст. Щодо цього не можемо не відзначити, що кінцевою метою будь-якої пропаганди є поширення певної системи поглядів. У цьому відношенні діяльність державних структур Російської імперії, спрямована на формування монархічного світогляду та ототожнення себе із імперськими державою та соціумом, цілком відповідає визначенню пропаганди.

Що стосується ключових положень цієї пропаганди, то головним із них, поза сумнівом, було поширення монархічних цінностей, які включали низку ключових тез: сакралізацію влади монарха та наголошення на особливій ролі царя і царської родини в житті країни; підвищення авторитету монархії загалом, безвідносно держави.

Як вже зазначалось, одним з першочергових завдань пропаганди серед військ, розміщених у неросійських регіонах імперії Романових, було ідеологічне обґрунтування самого факту перебування цих земель у складі імперії. Способи такого обґрунтування суттєво різнились і мали свої особливості на теренах Сибіру, Кавказу, в Фінляндії, польських і прибалтійських губерніях. Що стосується Правобережної України, то серед військових всіляко пропагувалась думка про «споконвічно російський» характер земель Правобережжя, «насилно відторгнутих від загальноросійського древа». Як приклад наведемо епізод із подій Першої світової війни. У наказі військам гвардії під час штурму Ковеля в липні 1916 р. генерал від кавалерії В.М. Безобразов заявив, що «наша мета – вогнем і багнетом прокласти шлях до Ковеля і звільнити цю споконвічну російську землю». Показова у даному випадку особа автора наказу – генерала Безобразова. З одного боку, він був одним з вищих сановників Російської імперії, близьким до царя Миколи II, тож можна говорити про близькість таких поглядів

імперській верхівці. З іншого боку, Безобразов у 1896–1900 рр. командував Бузьким уланським полком, дислокованим у Білій Церкві, тож досить непогано знав місцеві реалії. Тим не менш, реальне знайомство з українцями Правобережжя, очевидно, ніяк не позначилось на уявленнях про них, як про частину «триєдиного руського племені».

Загалом можна говорити про типовість для російської імперської верхівки уявлень, відображених у наказі генерала Безобразова. Так, А.І. Денікін згодом в еміграції, працюючи над мемуарами, стверджував, що «національного питання у старій російській армії майже не існувало... Зокрема, малоросійське питання не існувало взагалі. Малоросійська мова поза офіційним навчанням (пісні, музика) здобула цілковите визнання і ні в кому не викликала враження окремішності, сприймаючись як своє російське, рідне» [5, с.334].

Якщо говорити про форми пропагандистської роботи з військовиками строкової служби, які застосовувались у царській армії, то в першу чергу слід згадати так звану «словесність», тобто заняття із військовослужбовцями строкової служби, які були нормативною частиною навчального процесу і передбачали «укріплення воїнського духа і формування релігійних почуттів солдатів і унтер-офіцерів, почуття обов'язку, відданості царю і Батьківщині, розуміння святості присяги, зміцнення духа військової дружби, виховання безперечної покори командирам і начальникам» [24, с.25-26]. Тема «словесності» неодноразово піднімалась у радянській мемуарній та історичній літературі, при цьому відзначався низький фаховий рівень цих занять. Тим не менш, дозволимо собі припущення, що на певну частину особового складу ці заняття певний вплив все ж мали.

Важливим інструментом ідеологічної роботи із особовим складом були бібліотеки військових частин. У частинах російської армії вони існували кількох типів. Так, найбільш чисельними і різноманітними були полкові офіцерські бібліотеки, користуватись якими мали право офіцери, лікарі та військові чиновники (а опосередковано – також члени їх сімей). Водночас нам відомі факти існування полкових і ротних солдатських бібліотек. Слід зазначити, що книжковий репертуар солдатських бібліотек досить жорстко регламентувався, що відрізняло їх від бібліотек для офіцерства (в останніх досить часто зустрічались твори Т. Шевченка, Г. Сенкевича та інших критичних щодо Російської імперії авторів); більше того, існували спеціальні видавничі серії на кшталт «Солдатської бібліотеки» від видавництва Веселовського та часописи для «нижніх чинів».

Іншим інструментом пропагандистської роботи були колекції полкових музеїв, знайомство з якими солдатам і офіцерам прищеплювали як гордість за свою військову частину та її минуле, так відчуття причетності до історичного минулого Росії, відданість монаршому дому. Наприклад, у полковому музеї 1-го Волзького кінного полку Терського козачого війська станом на 1911 р. збе-

ріглись наступні артефакти: знамена колишнього Волзького козачого війська, дві старовинних гармати (нагороди від цариці Анни Іоанівни) тощо [21, с.172].

Слід відзначити, що загалом нормувались найрізноманітніші аспекти життя з метою надання їм певного ідеологічного забарвлення. У цьому відношенні показовим є наказ командира 12-го армійського корпусу за 1894 р., яким регламентувався перелік пісень, дозволених до виконання у строю. Показовою є вступна частина наказу, в якій наголошувалось, що кожен, хто служить у російській армії, є російським солдатом, тому має бути знайомим із вельми промовистим і є сам перелік пісень, в якому акцент зроблено на творах, присвячених участі російської армії у війнах XVIII – XIX ст., а також піснях, що пропагували відданість царю [14, с.491].

Окрім повсякденних практик, для підкреслення ролі монархії, формування «російської» свідомості у військовослужбовців використовувались різноманітні святкування. Щороку у військових частинах відзначалось до 218 свят, в тому числі дні «тезоіменитства» царя та цариці (а також вдови попереднього монарха, якщо вона ще була жива), дні народження полкових шефів (докладніше про інститут шефства йтиметься нижче) тощо. Доповнювався календар свят екстраординарними подіями; так, народження дітей у царській родині урочисто відзначали у всіх військових частинах, супроводжуючи дійство салютом і урочистим молебнем. Також з нагоди народження царських дітей та дітей великих князів оприлюднювався особливий імператорський маніфест, який, серед іншого, зачитувався у всіх військових частинах і установах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. імперське військо, як і інші державні інституції, охопила масова хвиля різноманітних ювілейних торжеств. В першу чергу вона торкнулась ювілейні окремих військових частин. Як саме відбувались подібні ювілейні урочистості, демонструє святкування двохсотріччя Кубанського козачого війська у 1896 р. 1-м Урупським полком цього війська, дислокованим у Кам'янці-Подільському. Оскільки це був єдиний полк кубанських козаків, розміщений у європейській частині імперії, офіцерський склад вирішив максимально репрезентувати як власну частину, так і кубанське козацтво загалом. Святкування розпочалось парадом сотень і команд полку та підрозділів від усіх полків і батарей 2-ї козачої дивізії, після чого для гостей влаштували частування в ротонді 48-го Одеського полку і в розбитих навколо шести великих навісах. Вхід до саду ротонди прикрасили вензелями правлячого монарха і його дружини, над якими знаходився герб Кубані, а ще вище – щит з написом «200». По боках від входу стояли 5-аршинні щити з перерахуванням найважливіших подій історії кубанського козацтва, до цих щитів кріпились менші з іменами всіх отаманів війська [9, с.889-890].

Сплеск масових дійств припав на останнє передвоєнне десятиріччя, коли відбулись масштабні святкування 200-річчя Полтавської битви, 100-річчя російсько-французької війни і 240

300-річчя перебування Романових на російському троні. З нагоди «полтавських торжеств» у Меджибізькому таборі відбулись урочистий молебень, салют зі 101 пострілу та парад військ. У цей день табір прикрашали прапорцями. Нижнім чинам влаштовували ігри. За кілька днів до урочистостей у кожній роті, батареї, сотні та ескадроні офіцери інформували нижніх чинів про значення великої північної війни, Полтавської битви, царів-переможців і роздавали виписані книги [10, с.105].

Що стосується сторіччя Бородинської битви, то воно фактично відбувалось у кількох вимірах. Так, делегація низки частин взяла участь в урочистостях на полі Бородинської битви. Практично у всіх гарнізонах Правобережжя 26 серпня 1912 р. відбулись паради, супроводжувані салютами та ілюмінаціями, урочистими молебнями тощо. Так, у Проскуріві з ініціативи начальника гарнізону генерал-лейтенанта М. Орлова було проведено урочисте богослужіння, після чого відбувся парад і лекції для вояків та населення.

Одним з інструментів монархічної пропаганди був інститут так званого шефства, коріння якого було запозичено в західноєвропейських арміях, де полки формувались представниками аристократії й називались іменем їхніх полковників. У більшості випадків такі полковники не очолювали безпосередньо військові частини, однак контролювали матеріальне забезпечення, кадрові призначення тощо. Поступово інститут шефства перетворився на повсякденну практику, покликану символізувати зв'язок між збройними силами та монархічним режимом. У Російській імперії шефство пережило подібну метаморфозу за правління Миколи I. З того часу полкам узаконювалось шефство одного з представників правлячої династії або осіб з інших європейських монарших родин.

Крім того, в 1907 р. була утверджена практика «вічних шефів», коли полкам присвоювали імена воєначальників різних історичних епох, з якими були пов'язані важливі сторінки в їхній історії. Так, 26 серпня 1912 р. Ізюмському гусарському полку було присвоєно в якості «вічного шефа» ім'я героя наполеонівських воєн генерал-лейтенанта І. Дорохова, що командував ним у 1803–1812 рр. Відбулось це під час грандіозного святкування річниці Бородинської битви, участь в якому взяли 118 тисяч військовослужбовців, включаючи зведений ескадрон Ізюмського полку [19, с.26].

Напередодні Першої світової війни, за нашими підрахунками, на теренах Правобережної України дислокувались 21 частина і військова установа, що мали шефів. Із них 8 полків мали історичних шефів, 6 частин – шефів із російської царської родини, 3 полки – з числа європейських монархів. 3 полки: 45-й піхотний, 11-й і 12-й гусарські поєднували шефство полководців XVIII – XIX ст., відповідно генерал-фельдмаршала графа Головіна, генерала Дорохова і генерала Д. Давидова з шефством осіб монаршого дому. Шефом 11-го гусарського Ізюмського полку був іноземець принц Генріх Пруський. Київському Володимирському

кадетському корпусу і 6-му саперному генерал-фельдмаршала Миколи Миколайовича батальйону шефство було присвоєно за життя шефів, зберігши його після смерті великих князів.

Зазначимо, що інститут шефства сприяв підвищенню рівня лояльності щодо монархії, особливо у випадку сталого інтересу шефа до життя частини, підтримання контактів з її вояками. Джерела містять інформацію про випадки сприяння англійського короля храму 9-го полку, запрошення представників 12-го уланського Білгородського полку до Відня на святкування шефства імператора Франца-Йосифа.

Яскравим прикладом зближення з шефом може слугувати ситуація із шефом Охтирського драгунського (гусарського) полку – великою княгинєю Ольгою Олександрівною. Вона неодноразово була у Меджибожі, де дислокувались охтирці, долучалась до різних аспектів життя частини, включно зі створенням жартівливого альбому найневдаліших падінь із коня, функціонування спортивних товариств, вирішення побутових проблем військовослужбовців тощо. Безумовно, наведений приклад можна розглядати як певний екстремум – наймолодша донька Олександра III, значно молодша за братів, далека від матері й примусово видана заміж за несимпатичну їй людину, намагалась знайти середовище, в якому б їй було комфортно. Можливо, саме тому згодом, у роки революції, царська донька і сестра розлучилась із першим чоловіком й виїхала заміж за офіцера Охтирського полку Миколу Куликовського.

Достатньо цікавим є використання матеріальних «місць пам'яті» для пропагандистської роботи серед військовослужбовців. Першочергову роль тут відігравали знамена як традиційні символи корпоративної єдності військовослужбовців. У російській армії символічна роль знамен і штандартів була зафіксована указом Павла I (раніше вони неодноразово змінювались відповідно до вподобань монархів). В частинах, дислокованих у Правобережжі, напередодні Першої світової війни використовувались знамена різних зразків, які помітно відрізнялись дизайном і станом збереженості, слугуючи своєрідними символами військових частин. Показово, що А. Денікін, очоливши дислокований у Житомирі 19-й піхотний полк, невдовзі добився повернення частини із столичних сховищ старовинних прапорів полку. Доставлені в Житомирі знамена урочисто зустріли на залізничному вокзалі, після чого в супроводі оркестру й почесного караулу пронесли через місто до військового містечка.

Важливим елементом пропагандистської роботи було підтримання полкових традицій щодо уніформи. В першу чергу, це стосувалось кавалерійських полків, котрі вирізнялись своїм корпоративним духом. Після повернення в 1907 р. кавалерійським полкам традиційних назв (гусарський, уланський), розгорнулася кампанія з повернення традиційної полкової уніформи. Так, упродовж 1908–1912 рр. неодноразово змінювалась уніформа Ізюмського полку – до неї включались елементи, що мали нагаду-

вати про бойові заслуги ізюмців [19, 27-28]. Командир 12-го гусарського Охтирського полку навіть звертався із офіційним рапортом повернути до уніформи охтирців ментики як нагадування про славетні сторінки історії частини [17, с.28].

Крім того, ювілейна лихоманка початку ХХ ст. супроводжувалась появою полкових знаків як символу належності до певної «полкової сім'ї». Усі знаки виготовляли в двох варіантах – із цінних металів для офіцерів та з міді або латуні для «нижніх чинів». Всі знаки несли в собі значне символічне навантаження, апелюючи до славетних сторінок історії військових частин. Так, полковий знак Охтирського гусарського полку мав форму так званого «Празького хреста», нагороди 1794 р. за штурм передмістя Варшави; полкові знаки піхотних полків були виконані у формі нагород. Вручення полкових знаків проводилось в урочистій обстановці, нерідко у присутності гостей –військового командування, представників міського і земського самоврядування. Досить поширеною була практика заходів, пов'язаних зі створенням полкових знаків. Скажімо, делегація 25-го драгунського Казанського полку в складі чотирьох офіцерів і вахмістра їздила у Санкт-Петербург для вручення царю тексту полкової історії і полкового значка, створених з нагоди 200-річчя частини [7, с.285-286].

Чимало пропагандистських заходів було орієнтовано на цивільне населення. Зокрема, важливим аспектом було залучення вояків до публічних церемоній, тобто діяльність, іменована в англійській мові як «public duty». Взагалі практика залучення військових до участі в урочистих подіях носила достатньо масштабний і масовий характер. Цьому сприяло перебування у кожному повітовому центрі щонайменше одного військового формування – управління військового начальника з конвойною командою при ньому. Це дозволяло залучати військові караули до публічних заходів. У Правобережжі додатковим аргументом на користь їх проведення слугували концентрація значної кількості військ і наявність значної кількості потенційно нелояльного населення, на яке значною мірою і була спрямована пропаганда.

Наприклад, з нагоди вступу на престол та подальшої коронації Миколи II у більшості населених пунктів Поділля було влаштовано урочистості, а в губернському центрі також «народні читання». У всіх цих заходах участь брали, зокрема, і військові [6, с.924; 18, с.346].

Слід зазначити, що форми військової пропаганди поступово еволюціонували, враховуючи зміни в суспільній свідомості та інші чинники. Так, у 1877 р., коли розпочалась російсько-турецька війна, виступ військ із Кам'янця-Подільського в район бойових дій супроводжувався урочистостями за участю губернатора, єпископа та інших офіційних осіб [20, с.274-275]. Під час відправки військ на Далекий Схід під час російсько-японської війни 1904-1905 рр., не популярної в суспільстві, можновладці, виступаючи перед вояками, наголошували на вимушеному для Росії характері війни і закликали «стати на захист Престолу і Вітчизни» [15, с.1180].

До заходів, пов'язаних із пропагандою імперської лояльності, надзвичайно близькими були заходи, спрямовані на презентацію домінуючої в імперії православної церкви. Насамперед, підкреслимо, що до штату кожного полку входив полковий священник, до завдань якого входила індивідуальна духовно-моральна робота серед вояків. Також у кожному полку існували два основних свята – полкове, про яке вже було згадано, і храмове. Однак наразі ми б хотіли торкнутись питання про участь військовослужбовців у релігійних заходах, орієнтованих на цивільне населення. Практика ця корінням сягала дореформеного часу і майже без змін зберігалась до початку ХХ ст. Вона передбачала участь армійських підрозділів у відзначенні усіх церковних свят, зокрема, в супроводі хресних ходів, виставленні караулів біля йорданської купелі тощо. При цьому, військовослужбовців змушували брати участь у заходах виключно панівної російської православної церкви. Натомість для вояків, які належали до інших релігійних спільнот, створювались численні перепони. Приклади примусового дистанціювання армії від переслідуваних релігій наводить Й. Петровський-Штерн: за участь у внесенні Тори до синогаги командира одного піхотного полку звільнили з посади і фактично примусили звільнитись з армії. Де факто, вибудовувався логічний ланцюжок «російський солдат» – «православний воїн».

Вживалися заходи щодо розповсюдження серед населення Правобережжя друкованої військової продукції. Так, прокурівський повітовий військовий начальник полковник Балачинський, отримавши підписний лист від комітету з вшанування сторіччя з часу смерті О. Суворова, вирішив залучити до збирання коштів місцеве населення. За його наказом були надруковані прокламації (показово, що вони починались словами «Добра справа!»), завдяки поширенню яких вдалось зібрати досить значну суму – 408 руб. 6 коп.

Проводячи активну пропаганду друкованими засобами, влада не залишала осторонь інших технічних засобів впливу на населення. З появою кіно імперські власті активно використовували цей інструмент донесення до громадян певних ідей. Безумовно, рішення щодо зйомок певних фільмів приймалися на рівні керівництва кіностудій та, за певних обставин, державних органів, які надавали дозвіл на кінозйомку заходів за участю членів царської родини, вищих посадових осіб тощо, однак нерідко в основі сюжету опинялись імперські війська, дислоковані в губерніях Правобережної України або ж інші мілітарні теми. Зокрема, варто згадати такі фільми, зняті в Правобережжі, як: «П'ятдесятирічний ювілей знаменитого Київського кадетського корпусу» [2, с.35], «Гімнастичні вправи вихованців київських гімназій» [2, с.45], «Річні гімнастичні ігри вихованців Київського кадетського корпусу» [2, с.45], «Олімпійські ігри вихованців київських гімназій» [2, с.51], «Урочистості 100-річного ювілею 129-го піхотного Бессарабського полку в присутності Його Імператорської Високості Великого князя Михайла Олександровича 16 серпня 1909 р.» [2, с.61]. Ці фільми

були присвячені резонансним подіям суспільно-політичного життя, а глядачів вражали масштабністю зафіксованих подій, можливістю спостерігати за життям членів царської родини та вищих сановників імперії. Відтак, армійська тематика ставала інструментом індоктринації підданих імперії Романових. Ми чудово усвідомлюємо, що для XIX ст. сам цей термін не є повністю беззаперечним. Однак не можемо не наголосити, що імперська пропаганда на останньому етапі існування царської Росії акцентувала увагу не лише на вірності монарху, а на лояльності до правлячого дому та монархії загалом, тож можна говорити саме про певну доктрину відносин держави та особи.

Зауважимо, що в певних ситуаціях доволі важко розрізнити пропагандистську роботу та інші напрямки діяльності військового відомства щодо цивільного населення. Так, у 1889 р. військове міністерство ініціювало викладання у чоловічих навчальних закладах військової гімнастики. Згідно «Інструкції для викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах» від 26 квітня 1889 р., підготовленої Міністерством народної освіти, викладання гімнастики сприяло «моральному вихованню дітей, розвиваючи в хлопчиків спритність і мужність», а також знайомлячи їх з «основами військової дисципліни». Серед іншого, метою запровадження нової навчальної дисципліни проголошувалось «вправляючи хлопчиків у найпростіших рухах і шикунаннях, прийнятих у російському війську, гімнастика знайомить дітей з початковими засадами військової дисципліни... що значно полегшить учням труднощі стройової підготовки, коли їм доведеться вступити у війська чи ополчення, а разом з тим буде сприяти розвитку в них патріотичного почуття, нагадуючи хлопчикам про те, що і їм доведеться, можливо, свого часу стати в ряди захисників Престолу і Батьківщини» [8, с.10-11]. Показовим штрихом документу є наголошення на необхідності використання для віддачі команд при стройових заняттях виключно російської мови, незалежно від мови викладання решти дисциплін. Безумовно, подібна вказівка несла в собі певну утилітарну складову, готуючи молодь саме до команд, вживаних у російській армії; однак, на нашу думку, це також мало певне пропагандистське навантаження.

Активізація імперської пропаганди в останнє десятиліття перед Першою світовою війною призвела до появи такого явища, як рух «потішних». Ініціатором його зародження став А. Луцкевич, інспектор народних училищ Бахмутського повіту на Катеринославщині. З його ініціативи у 1910 р. в Бахмуті було створено «1-й народний клас військового строю і гімнастики Його Імператорської Величності Спадкоємця Цесаревича і Великого Князя Олексія Миколайовича». Поява класу співпала в часі із загостренням протиріч між великими європейськими державами та наростанням мілітаризму на субконтиненті. Показово, що зародження руху «потішних» припало на період масового захоплення молодіжними парамілітарними організаціями – в 1907 р. зародився скаутинг, у 1909 р. постало перше об'єднання польських

харцерів, практично всі слов'янські народи долучились до розгортання сокільського руху.

Вважається, що поштовою до розгортання руху «потішних» став царський огляд у Петербурзі 28 липня 1911 р., участь в якому взяла кілька тисяч підлітків із усієї імперії. 18 липня 1911 р. Микола II затвердив «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби». Документ передбачав наступні завдання цієї підготовки: «а) зміцнення в підростаючому поколінні віри в Бога, самовідданої любові до Царя і батьківщини, добрих моральних правил і поваги до законності і добропорядку; б) ознайомлення майбутніх воїнів з доблесним духом російської армії і корінними засадами військової дисципліни; в) навчання військовому строю і фізичний розвиток та г) прищеплення з юних років духовних і фізичних якостей, необхідних рядовому бійцеві під час військових дій». Зазначалось, що утворення дружин і загонів дозволяється лише з дозволу губернатора або градоначальника.

Характерно, що серед осіб і організацій, які отримали право створювати дружини, першими були військовослужбовці в чині підполковника і вище, як ті, хто перебував у відставці чи запасі, так і дійсної служби. Подібна норма, на нашу думку, яскраво демонструє перехід в останній період існування Російської імперії від цілковитої ізоляції професійних військових від політичного життя до їх залучення до діяльності лояльних щодо імперської влади структур. Право створювати дружини «потішних» отримали спортивні та військові товариства, добровільні пожежні дружини і «надійні особи». Вступати до складу дружин могли молоді люди віком до 15 років і лише за умови згоди батьків. Дозволялось створення змішаних дружин зі складу учнів і дітей, не охоплених навчанням, при цьому вихованці середніх навчальних закладів могли входити до них з дозволу керівництва навчального закладу (щоправда, в період канікул вимагалась згода батьків).

Принципово важливе для функціонування дружин питання їх фінансового забезпечення покладалось на керівництво шкіл та організаторів дружини. Безумовно, це суттєво обмежувало масштаби їх діяльності, водночас підвищуючи роль «шефських» структур.

В губерніях Правобережної України, де значна частина міського населення була єврейської національності, а серед дворянства виразно домінували (як у чисельному вимірі, так і за рівнем матеріальних ресурсів) поляки, основним фундатором дружин «потішних» стали військові частини. Станом на 1912 р. в Київській губернії діяло 47 дружин, водночас на Поділлі функціонували 34 дружини. Рух «потішних» був характерним і для Волині. На огляді 1 серпня 1912 р., серед іншого, була присутня зведена рота Київського навчального округу, яка взяла участь у показових вільних вправах з рушницями [3, с.18].

Окрему групу молоді, тісно охоплену імперською пропагандистською роботою, становили вихованці кадетських корпусів та юнкери військових училищ. На Правобережжі кадетський корпус з 1852 р. діяв у Києві. В ході військових реформ 1860-1870-х рр.

було створено Київське юнкерське училище. Щоправда, вплив імперської пропаганди на кадетів та юнкерів важко оцінити однозначно. З одного боку, беззаперечним є факт жвавого національного життя у військових училищах, розташованих у національних окраїнах імперії Романових (що в певний момент навіть призвело до ліквідації училищ у Ризі та Гельсінгфорсі). Факт цей чітко підтверджують джерела особистого походження. Так, А. Денікін згадує, що в училищі існувала традиція колядування, у спогадах генерала Домонтовича зазначено, що чимало юнкерів не лише в побуті вживали польську мову, але й старались спілкуватись нею з юнкерами-неполяками. Водночас, не менш безсумнівним є факт, що у багатьох вихованців кадетського корпусу і військового училища саме ці навчальні заклади формували почуття відданості монарху та усвідомлення себе «російською людиною». Щоправда, на відповідний вибір впливали різноманітні чинники на кшталт виховання в сім'ї, власні інтереси та вподобання тощо.

Підсумовуючи, зазначимо що в пореформений період влада Російської імперії створила складну систему пропагандистської роботи серед військ, яка включала заняття зі «словесності», діяльність військових музеїв, проповідницьку роботу військового духовенства тощо. Важливими формами пропагандистської роботи були різноманітні ювілейні святкування, контакти з полковими шефами тощо. Крім того, армійські сюжети активно використовувались у роботі із цивільним населенням, якому через знайомство з цими сюжетами намагались прищепити імперський патріотизм і лояльність щодо царської влади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе // *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология* / [сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер]. Москва, 2005. С. 83-116.
2. Вишневыский В.Е. Документальные фильмы дореволюционной России. Москва, 1996. 287 с.
3. Высочайший смотр «потешным» // *Русский спорт*. 1912. № 32. С. 18-19.
4. Гольдин С. Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа // *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства* / [отв. ред. О.В. Будницкий]. Москва, 2005. С. 29-46.
5. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917. Минск, 2002. 464 с.
6. День празднования 300-летия царствования Дома Романовых в г. Каменце (23 февраля) // *Подолія*. 1913. 23 февраля. С. 3-4.
7. Депутация 25-го драгунского Казанского полка // *Разведчик*. 1902. № 597. С. 285-286.
8. Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1889. Ч. ССLXIV. С. 10-29.
9. Корреспонденция «Разведчика». Лагерь при м. Межибужье // *Разведчик*. 1896. № 312. С. 889-890.

10. Краткий исторический очерк 4-й и 5-й батарей 12 артиллерийской бригады. 1812-1912 гг. Проскуров, 1912. 116 с.
11. Народные чтения в г. Каменце-Подольском о священном помазании и короновании Их Императорских Величеств // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1896. № 18. С. 346.
12. Освящение церкви во имя Св. Феодосия Черниговского Чудотворца на Луцком гарнизонном кладбище // *Вестник военного духовенства*. 1907. № 5. С. 143-146.
13. Освящение церкви при 126-м пехотном Рыльском полку, расположенном в городе Остроге, Волынской губернии, 26 ноября 1906 г. // *Вестник военного духовенства*. 1907. № 7. С. 204-206.
14. Приказы по округам. Приказание по войскам 12-го армейского корпуса // *Разведчик*. 1894. № 191. С. 491.
15. Проводы в Каменце-Подольском чинов запаса армии, призванных в войска // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1904. № 51. С. 1179-1181.
16. Птицын В. Освящение полковой церкви в 194 пехотном резервном Мстиславском полку // *Вестник военного духовенства*. 1908. № 3. С. 87-90.
17. Рапорт командира 12-го гусарского Ахтырского генерала Дениса Давыдова, ныне Ее императорского Высочества Великой Княгини Ольги Александровны полка полковника Н.В. Трингама командующему 12-й кавалерийской дивизией генерал-майору А.М. Каледину // *Цейхгауз*. Вып. 16. С. 28.
18. Сулковский И. Коронационные торжества. В г. Каменце-Подольском // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1896. № 22. С. 449-464.
19. Татаров Б. Перемены в обмундировании 11-го гусарского Изюмского полка 1908-1912 гг. // *Цейхгауз*. Вып. 36. С. 26-31.
20. Торжество по случаю выступления из г. Каменца квартировавших в нем войск в пределы Турецкой империи. 23 апреля // *Подольские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 1877. № 10. С. 273-275.
21. Федорова А.Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. Київ, 2005. 261 с.
22. фон Хаген М. Пределы реформы: национализм и русская императорская армия в 1874-1917 годы // *Отечественная история*. 2004. № 5. С. 39-47.
23. Хохлов И.В. Исторические традиции гренадерских и пехотных полков русской армии: опыт изучения и сохранения (1874-1918 гг.): дисс. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история. Великий Новгород, 2006. 258 с.
24. Цибилов В.А. Информационно-пропагандистская работа в военных округах России во второй половине XIX – начале XX вв. // *Военно-исторический журнал*. 2015. № 10. С. 24-26.
25. Propaganda. URL: <https://www.britannica.com/topic/propaganda>

В. Б. Стецюк

***Русская армия в Правобережной Украине
как объект и инструмент имперской пропаганды***

Дислоцированная в Правобережной Украине группировка имперских войск в поздний имперский период выступала мощным инструментом пропаганды, направленной как на самих военнослужащих, так и гражданского населения региона.

Пропагандистская работа с личным составом войск была направлена на привитие ему верности монарху и чувство имперского патриотизма. Для этого использовался ряд инструментов: уроки «словесности», разнообразные воспитательные мероприятия (чтение, лекции, демонстрации «туманных картинок» и т.п.), институт шефства над воинской частью членов российской или иностранных правящих династий, празднование годовщин сражений и войн, а также юбилеев военных частей.

В то же время военная тема активно использовалась в пропагандистской работе с гражданским населением. Войска принимали участие в различных юбилейных торжествах (к столетию российско-французской войны 1812 г., 300-летия правления династии Романовых), привлекались к участию в «церковных парадах» в дни религиозных праздников совместно с духовенством Русской Православной Церкви. Военные сюжеты активно использовали в печатной и кинопропаганде.

Ключевые слова: Правобережная Украина, российская армия, пропаганда, юбилейные мероприятия, военные библиотеки.

V. B. Steciuk

Russian army in the Right-Bank Ukraine as an object and instrument of imperial propaganda

A grouping of Russian troops stationed in the Right Bank Ukraine in the late imperial period was a powerful tool for propaganda aimed at both the soldiers themselves and the civilian population of the region.

Propaganda work with the troops was aimed at inculcating loyalty to the monarch and the feeling of imperial patriotism. For this purpose, a number of tools were used: the lessons of «literature» («Slovesnost»), various educational activities (reading, lectures, demonstrations of «foggy pictures» etc.), the institution of patronizing the military part of the members of the Russian or foreign ruling dynasties, celebrating the anniversaries of battles and wars, as well as anniversaries of military units.

At the same time, the military theme was actively used in propaganda work with the civilian population. The troops participated in various jubilee celebrations (until the centenary of the Russian-French War of 1812, the 300th anniversary of the Romanov dynasty), were engaged in «church parades» in the days of religious holidays jointly with the clergy of the Russian Orthodox Church. Military scenes were actively used in print and film propaganda.

Key words: Right-bank Ukraine, Russian army, propaganda, jubilee events, military libraries.

Отримано: 8.09.2018